

K. Καλογερόπουλος (MA) in Anthropology:

Εντοπίζοντας βασικά χαρακτηριστικά συγκεκριμένων γραμματειακών ειδών της ελληνιστικής περιόδου -του επιγράμματος του μυθιστορήματος και της βιογραφίας- θα επικεντρωθούμε σε συγκεκριμένα αποσπάσματα, προκειμένου να αναζητήσουμε καταρχήν χαρακτηριστικά της ποίησης στα ελληνιστικά επιγράμματα. Κατόπιν, διερευνώντας μια σκηνή στο έργο *Τα κατά Λευκίππη και Κλειτοφών*, θα αναδείξουμε τα στοιχεία που αντανακλούν την σχέση του ατόμου με τις ευρύτερες κοινωνικές αλλαγές της εποχής του. Εν τέλει, θα προσπαθήσουμε να δείξουμε τις αρχές της κατά Πλούταρχον βιογραφίας, καθώς και τις ιδιαίτερες αρετές ή ελαττώματα της συγκεκριμένης προσωπικότητας του Περικλή.

Επίγραμμα

Θεωρώντας τα κείμενά μας αποδεκτά ως *texti recepti* από την σύγχρονη φιλολογική κριτική και αποδεχόμενοι το γεγονός ότι δεν χρήζουν περαιτέρω κριτικής εξέτασης περί της αυθεντικότητάς των (*examinatio*), της χρονολογικής και θεματολογικής τους κατάταξης[1], θα συνοψίσουμε τα γενικότερα στοιχεία του ελληνιστικού επιγράμματος και των συγγραφέων που εμπλέκονται με τα συγκεκριμένα αποσπάσματα.

Το συγκεκριμένο γραμματειακό είδος χαρακτηρίζεται από δύο σημαντικές ιδιαιτερότητες. Το επίγραμμα αν και έχει μακρά παράδοση, ήδη από την πρώιμη ελληνιστική περίοδο διαφοροποιείται λειτουργικά και χρησιμοποιώντας εκφραστικά στοιχεία και ελεγειακό μέτρο δανεισμένα από τη λυρική ποίηση, γίνεται το κατ' εξοχήν ποιητικό είδος της εποχής του (Βερτουδάκης Β., 2001, σ. 140). Ως ποιητικό είδος δεν επιλέγει το δρόμο της πρωτοτυπίας, σε ό,τι αφορά στο μυθολογικό υλικό που διαχειρίζεται, καθώς οι ποιητές του μπορούν να ανατρέχουν σε ένα ήδη διαμορφωμένο *corpus*, δίχως να χρειάζεται να προσθέσουν νεωτερισμούς (Καλλίμαχου, απ. 612 pf). Την ίδια στιγμή, όμως, επιλέγουν να μην ακολουθήσουν την πεπατημένη και αναζητούν τις σπανιότερες και πλέον δυσνόητες εκδοχές του μυθολογικού και γλωσσικού υλικού που διαχειρίζονται (Καλλίμαχου, Αίτια, 1.27).

Οι ποιητές στην προκειμένη περίπτωση είναι ο Καλλίμαχος ο Κυρηναίος, ο Μελέαγρος από τα Γάδαρα και ο Αντίπατρος ο Σιδώνιος. Κεντρική μορφή της ελληνιστικής ποίησης ο Καλλίμαχος, περ. 310-240 ΠΚΕ (Lesky, 1981, σσ. 971-973) ξεχωρίζει για την λιτή του διατύπωση, διακριτή ακόμη και στο μεταφρασμένο *επιτύμβιο* επίγραμμα που εξετάζουμε. Με πολύ λίγες λέξεις μάς αφηγείται την σχέση του με τον ποιητή Ηράκλειτο, έναν από τους τρεις διάσημους άνδρες της Αλικαρνασσού σύμφωνα με την περιγραφή του Στράβωνα (Καλλιμάχου, Επιγράμματα, 1997, σ. 89). Ο θάνατός του, αναπόφευκτη μοίρα του ανθρώπου, δεν προκαλεί ελεγειακή θρηνηωδία, αλλά λιγιστά ευγενικά δάκρυα (δείγμα *εγκράτειας*[2]) που ανεβαίνουν στα μάτια αυθόρμητα, όταν αναδύονται οι μνήμες που συνδέουν διαχρονικά τους ανθρώπους. Ο ήλιος βασιλεύει από μόνος του σε μια φυσική τάξη πραγμάτων. Με τις κουβέντες τους όμως οι δύο άνδρες βασίλεψαν τον ήλιο, υπερβαίνοντας την παντοδυναμία του χρόνου. Ο Ηράκλειτος αναγνωρίζεται ως άξιος ποιητής, κι αν η φθαρτή του σάρκα υπακούει στις προσταγές του Ήδη -εδώ διαφαίνεται η επίδραση του Μίμνερμου και της άποψής του για το εφήμερο της ανθρώπινης ζωής- ο λόγος του απελευθερώνεται και αποκτά διαχρονική αξία. Την ίδια στιγμή ο ποιητής τονίζει αποτελεσματικά την αθανασία της ποίησης, είτε ως προσωπική του επιθυμία είτε ως έπαινο προς την δημιουργία του φίλου του Ηράκλειτου.

Ο δεύτερος ποιητής, ο Μελέαγρος από τα Γάδαρα, έγραψε Στέφανον των επιγραμμάτων περίπου το 100 π.Χ. και είναι ένας από τους ποιητές στον οποίο οφείλουμε εν μέρει τη διάσωση αρκετών επιγραμμάτων που περιλαμβάνονται στην *Παλατινή Ανθολογία*. Ακολούθησε στην επιγραμματοποιία του την αλεξανδρινή σχολή και οι αναφορές του στρέφονται προς το κρασί και τον έρωτα, φέροντας πιθανές επιδράσεις από την ποιητική του Ήδουλου του Σάμιου. Στο ερωτικό επίγραμμα που εξετάζουμε, το κύπελλο προσωποποιείται μέσω της επιθυμίας του ποιητή να φιλήσει το εύλαλο στόμα της Ζηνοφίλας. Ας κρατήσουμε εδώ μια σημείωση για το ρόλο του φιλιού που θα

την χρειαστούμε αργότερα, καθώς ο ποιητής αναφέρει πως με το φιλί η φιλέραστη Ζηνοφίλα θα ρουφήξει απνευστί την ψυχή του.

Ο τρίτος ποιητής, ο Αντίπατρος από την Σιδώνα[3] και σύγχρονος του Μελέαγρου, θεωρείται πως ανήκει στην φοινικική σχολή, δηλαδή μια ομάδα ποιητών που δραστηριοποιήθηκε στα τέλη του 2ου και αρχές του 1ου ΠΚΕ αι. (Lesky, 1981, σ. 1020). Ενδεικτικό της περιόδου είναι το *αναθηματικό* (Βερτουδάκης, 2001, σσ. 141, 146) επίγραμμα του, στο οποίο καταγράφεται η πράξη της αφιέρωσης των θηρευτικών συνέργων του Δάμη, του Πίγρη και του Κλείτορα στον Πάνα. Πρόκειται για μια πράξη επιβίωσης της πανάρχαιας ανιμιστικής παράδοσης που εμψυχώνει το εργαλείο μέσω της ανάθεσης στην κατάλληλη θεότητα και της επακόλουθης ευλογίας που αποφέρει πλούσιους καρπούς στο κυνήγι. Εδώ έχουμε να κάνουμε με πολιτισμό που παράγεται από τη φύση (*cultura ex natura*) και το επίγραμμα μας οδηγεί στη φυσιολατρική διάθεση του Θεόκριτου. Ακολουθώντας πιθανώς παλαιότερα επιγραμματικά πρότυπα, ο ποιητής με την αναφορά του «ξειν» θυμίζει επιγράμματα τύμβων, αν και την ίδια λέξη αναγνωρίζουμε στο προηγούμενο επίγραμμα του Καλλίμαχου, μεταφρασμένη όμως ως «φίλε». Τα πρόσωπα, πραγματικά ή φανταστικά, δείχνουν μια τάση απομάκρυνσης από το ηρωικό πρότυπο με την εισαγωγή κοινών χαρακτήρων και διαφορετικών ρόλων.

Αναμφισβήτητα, ως είδη δεμένα με το παρελθόν της ελληνικής γραμματείας, τα συγκεκριμένα επιγράμματα φέρουν έντονες τις αισθητικές επιδράσεις της λυρικής ποίησης, ιδιαίτερα εκείνες που σχετίζονται με την εξατομίκευση και την αναζήτηση ή ανάδειξη νέων ρόλων.

Μυθιστόρημα

Καινοτομία για την ελληνιστική περίοδο το μυθιστόρημα χαρακτηρίζεται ως λογοτεχνικό είδος από τον πεζό, αφηγηματικό του λόγο και αντλεί τη θεματολογία του από φανταστικές περιπετειώδεις ιστορίες, γεμάτες έρωτα, ταξίδια και ενίοτε μονόλογους ή διάλογους κοινωνικού προβληματισμού. Το σκηνικό μέσα στο οποίο διαμορφώνεται η πλοκή του μυθιστορήματος, είτε είναι ιστορικό είτε όχι, αντικατοπτρίζει τις ατομικιστικές ιδιαιτερότητες του ελληνιστικού κόσμου (Λεντάκης 2001, σ. 186), μέσα στον οποίο περιπλανούνται οι χαρακτήρες του, ακολουθώντας ένα στερεότυπο αφηγηματικό σχήμα (Λεντάκης 2001, σ. 180). Ο όρος μυθιστορία -τον οποίο προσπάθησε να εισάγει ο Κοραής (Hagg, 2000, σ. 27)- προσιδιάζει σε λογοτεχνικό είδος του οποίου το περιεχόμενο είναι εντελώς φανταστικό και μη πραγματικό.

Ο Αχιλλέας Τάτιος ή Στάτιος (Σουίδας, λήμμα *Αχιλλεύς Στάτιος, Αλεξανδρεύς*), συγγραφέας *Των Κατά Λευκίπην και Κλειτοφώντα*, έγραψε το μυθιστόρημά του ανάμεσα στο 172-196 (Τάτιος, 1990, σ. 31). και χρησιμοποίησε ως κέντρο της πλοκής του την Αίγυπτο. Το μυθιστόρημά του είναι μη ιστορικό, πιθανώς το αρχαιότερο μη ιστορικό που έχει διασωθεί, και υπακούει στο στερεότυπο έρωτας-χωρισμός-επανένωση. Παρόλο που ερευνητές όπως ο Merkelbach αποδίδουν το στερεότυπο σε επιδράσεις των ελληνιστικών μυστηριακών θρησκειών (Τάτιος, 1990, σ. 44), θα ήταν ορθότερο κατά την άποψή μας -αν αναζητάμε τέτοιου είδους πιθανές κατά τα άλλα επιδράσεις- να στραφούμε περισσότερο στον ελληνικό μύθο και τις πλατωνικές αντιλήψεις περί ψυχής. Η άποψη για παράδειγμα πως με το φιλί έρχεται κανείς σε επαφή με την ψυχή του άλλου, πέρα από εναγώνια αναζήτηση της ένωσης και της *κοινωνίας*, χαρακτηριστική σε μια πολύβουη αλλά ταυτόχρονα μοναχική κοινωνία όπως η ελληνιστική, αντιπροσωπεύει πλατωνικές μάλλον απόψεις. Οι αναζητούμενες από τον Merkelbach επιδράσεις θα μπορούσαν πιθανώς να στραφούν προς την κατεύθυνση της μαγείας, την οποία φαίνεται να έχει διδαχθεί η θεραπαινίδα της Λευκίπης στην συγκεκριμένη στιγμή της πρώτης επαφής των δύο νέων.

Η εμμονή του Κλειτοφώντα στην αναζήτηση του φιλιού είναι κατά την άποψή μας αντανάκλαση της εσωτερικής αγωνίας του ανθρώπου της ελληνιστικής περιόδου να ενωθεί, να συντροφέψει και ενδεχομένως να σταθεροποιήσει κοινωνικά τη θέση του μέσω της δημιουργίας οικογένειας. Αυτή η αγωνία είναι φυσική, αν συνειδητοποιήσουμε ότι εξαρχής η αρχαϊκή και κλασική ελληνική κοινωνία

αναζητούσε τη σταθεροποίησή της στην ευημερία του οίκου και μετήλθε όλων των μέσων προκειμένου να προστατέψει τη δομική της λίθο. Η μετάβαση από τον οίκο στην πυρηνική οικογένεια με τη στενότερη σημασία της δεν αναιρεί τις ψυχικές πιέσεις που δέχεται ο πολίτης της ελληνιστικής περιόδου να αναζητήσει ένα σταθερό κέντρο επιβίωσης. Τούτη η μετάβαση ίσως φαίνεται ακόμα καλύτερα τους βυζαντινούς χρόνους, κατά τους οποίους η πυρηνική οικογένεια διαδραματίζει σημαντικότατο ρόλο στη συγκρότηση της κοινωνικής δομής.

Ένα άλλο επίπεδο ερμηνείας μας οδηγεί στην αντίληψη της ιερότητας του φιλιού. Ήδη στις κοινωνίες της 2ης ΠΚΕ χιλιετηρίδας τόσο στην βόρεια Αφρική όσο και στην Ευρώπη ή την Ασία οι άνθρωποι πλησιάζουν τα πρόσωπά τους σε μια συμβολική χειρονομία πνευματικής ένωσης μέσω της ανταλλαγής της ανάσας (Perella, 1969, σ. 4). Οι άνθρωποι που μοιράζονται έναν κοινό πολιτισμό, μοιράζονται επίσης και ένα κοινό λεξικό, με το οποίο μπορούν και μεταφράζουν τις κοινωνικές συμπεριφορές τους. Η ελληνιστική περίοδος διαθέτει το λήμμα φιλί στην κοινωνική λεξικογραφία της και πιθανώς κατέχει τα πρωτεία στην υιοθέτηση του ερωτικού φιλιού ως κανόνα ερωτικής συμπεριφοράς. Μια άλλη ερμηνεία περισσότερο πεζή θέλει το φιλί να είναι μια ανάμνηση της προμασημένης τροφής, την οποία μεταβίβαζαν οι μητέρες στα νεογνά σε πρωτόγονες κοινωνίες και συνεπώς είναι ένα σύμβολο προστασίας και φροντίδας. Οποιαδήποτε εκδοχή και αν υιοθετήσει κανείς, η αναζήτηση του φιλιού είναι αναζήτηση κοινωνίας και τούτο συνειδητά ή ασυνείδητα ο συγγραφέας το αποδίδει στη συγκεκριμένη σκηνή του έργου του. Συνεπώς, αντί να αισθανόμαστε ως ηδονοβλεψίες ή ωτακουστές (Λεντάκης, 2001, σ. 193), θα μπορούσαμε πιθανώς να αισθανθούμε μάρτυρες μιας σκηνής στην οποία η ανάγκη για επικοινωνία είναι τόσο καθοριστική, ώστε κατεργάζεται τέχνες.

Η αιδώς και η εγκράτεια της Λευκίππης είναι φαινομενική στην παρούσα σκηνή, αλλά αποτελεί ένα από τα ακλόνητα στοιχεία της θεματικής του έργου σε όλη του την έκταση. Στη συγκεκριμένη σκηνή επικρατεί πιθανώς μια επικούρεια εκτροπή στην αναζήτηση της ηδονής. Η επικούρεια φιλοσοφία παρούσα εν δυνάμει -όπως και η Στωική άλλωστε- στη λογοτεχνική παραγωγή, θεωρεί την εκτροπή αναγκαία προϋπόθεση για την αποτελεσματικότητα των ηθικών συμβουλών. Πρέσβευε πως, εφόσον ένας άνθρωπος ακολουθεί την επικούρεια διδασκαλία, επιδιώκοντας την ηδονή και αποφεύγοντας τον πόνο, κάθε εκτροπή των ατόμων του νου του αποτελεί αφορμή για ελεύθερη απόφαση για πράξη (Long, 1997, σ. 106). Από αυτή την άποψη, λοιπόν, βρισκόμαστε μπροστά σε μια επικούρεια εκτροπή, που δεν αποκλείει όμως το ηθικό μέτρο.

Επιφανειακά ρηχό το μυθιστόρημα δεν χαίρει ιδιαίτερης εκτίμησης από αρκετούς ερευνητές. Όμως, σε βαθύτερο επίπεδο ερμηνείας του σίγουρα καταγράφει ακόμη και ψυχικές προδιαθέσεις, ήθη και έθιμα της εποχής του και μεταφέρει -σε ό,τι αφορά στους χαρακτήρες του- μια ψυχογραφική κατά την εκτίμησή μας εικόνα της εποχής του.

Βιογραφία

Η στροφή της ελληνιστικής κοινωνίας προς την εξατομίκευση ήταν φυσικό να επηρεάσει και την βιογραφία. Σύμφωνα με τα λόγια του ίδιου του Πλούταρχου (Χριστόπουλος, 2001, σ. 230) η βιογραφία στοχεύει στην αποκάλυψη της ψυχής, συνεπώς ανταποκρίνεται στις γενικότερες τάσεις της εποχής του. Οι ηθικές ιδιότητες αντανακλώνονται στις ανθρώπινες πράξεις και από αυτή την άποψη μας βοηθούν να κατανοήσουμε τα κίνητρα των πράξεων. Συνεπώς επιμέρους γεγονότα από τη ζωή ενός ανθρώπου, ανεξάρτητα από τη χρονολογική σειρά τους, βοηθούν στην καταγραφή των αρετών ή των ελαττωμάτων, παράγοντας ένα ψυχολογικό πορτραίτο. Η ιδέα του πορτραίτου στην τέχνη είναι αποκύημα της εξατομίκευσης για την οποία συζητήσαμε και αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα της ελληνιστικής περιόδου (Spivey, 1999, σσ. 299-305).

Ακολουθώντας αυτήν την προοπτική στο *Περικλής-Φάβιος Μάξιμος* (Πλούταρχος, 1993) ο Πλούταρχος στα κεφ. 4 και 5 αναφέρεται στους διδασκάλους του Περικλή, τον Δάμωνα, τον Ζήνωνα τον Ελεάτη, και τον Αναξαγόρα τον Κλαζομένιο. Η μουσική του παιδεία λοιπόν, η κριτική

σκέψη και η σοβαρότητα είναι εν δυνάμει χαρακτηριστικά που όφειλε ο Περικλής στους διδασκάλους του και ιδιαίτερα στον Αναξαγόρα με τον οποίο διατηρούσε στενή σχέση. Οι διδασκαλίες του Αναξαγόρα είναι εκείνες που τον βοήθησαν να απαλλαχθεί από τη δεισιδαιμονία, και να χαρακτηρίσει ως ανοησία το φυλακτό που δέχθηκε από τις γυναίκες κατά την ασθένειά του (38.2).

Η αναφορά του συγγραφέα στο περιστατικό (5.2) της εξύβρισης του Περικλή, από «κάποιον τιποτένιο και ξεδιάντροπο», στοχεύει καταρχήν στο να παρουσιάσει τον καλλιεργημένο χαρακτήρα του, αλλά και να αντιπαρατεθεί στις απόψεις του ποιητή Ίωνα, ο οποίος παρουσίαζε τον Περικλή ως επηρμένο και αλαζονικό στις σχέσεις του με τους ανθρώπους. Οι αρετές που αναδεικνύονται σε αυτό το περιστατικό είναι η ανεκτικότητα, η πραότητα, η αυτοκυριαρχία και η επιείκεια. Συνεκτιμώντας, όμως τις απόψεις του Ίωνα (5.3), θα πρέπει να υποθέσουμε ότι υπήρξε και μια μερίδα ανθρώπων που εύρισκε στον Περικλή τα ελαττώματα της έπαρσης, της αλαζονείας και του εγωισμού.

Ο δίκαιος χαρακτήρας του Περικλή φαίνεται κατά τον Πλούταρχο στο γεγονός ότι δεν συγκαλύπτει την απάτη του γιου του και καταφεύγει στη δικαιοσύνη (36.4). Η ψυχική του δύναμη ως αποτέλεσμα του σθένους και όχι της σκληρότητας αποκαλύπτεται για άλλη μια φορά στο γεγονός ότι δεν γονάτισε και δεν πρόδωσε τον εαυτό του με τους αλλεπάλληλους θανάτους των οικογενειακών του προσώπων (36.8-9).

Ο Πλούταρχος αποδίδει στην σωφροσύνη και όχι στην ατομική ανάγκη το γεγονός ότι πρότεινε ο Περικλής την κατάργηση του νόμου που αφορούσε τα νόθα παιδιά (37.2), καθώς είναι πιθανό το αίτημά του για κατάργηση του νόμου να απασχολούσε και άλλους συμπολίτες του, που είχαν χάσει τους φυσικούς συνεχιστές του οίκου τους. Στην συνέχεια (38.4) ο Περικλής επισημαίνει ότι κανένας Αθηναίος πολίτης δεν φόρεσε εξαιτίας του μαύρα ρούχα. Εδώ ο Πλούταρχος αναφέρεται στην φιλικότητα την επιείκεια και τη μεγαλοψυχία που τον διέκρινε στην αντιμετώπιση των αντιπάλων του, γιατί ουσιαστικά πολλοί Αθηναίοι φόρεσαν μαύρα εξαιτίας της πολιτικής του και γενικότερα της πολιτικής της σύγκρουσης. Παρόλη τη δύναμη που διέθετε και το αναγνωρισμένο κύρος που επισκίαζε τους αντιπάλους του, κατάφερε κάτω από δύσκολες συνθήκες και συγκρούσεις να μην προξενήσει σε κανένα ανεπανόρθωτο κακό.

Τέλος, ο Πλούταρχος αποδέχεται και αιτιολογεί τον χαρακτηρισμό Ολύμπιος για τον Περικλή (39.2) εφόσον οι αρετές του και η ακηλίδωτη ζωή του, ακόμα και όταν εξουσίαζε, ομοιάζαν με εκείνες των θεών. Η αλήθεια των λεγομένων και των ισχυρισμών του βιογράφου επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι οι Αθηναίοι μετά τον θάνατό του αναγνώρισαν πώς δεν υπήρχε πολιτικός του ύψους και του ήθους του Περικλή (39.3-4)

Επίλογος

Η αλληλεπίδραση μεταξύ των ελληνικών και μη-ελληνικών πολιτισμών είναι μία από τις σταθερές της ελληνικής ιστορίας. Τούτη η αλληλεπίδραση δεν ήταν ποτέ εντονότερη απ' ό,τι στην ελληνιστική περίοδο. Ακολουθώντας τις προτροπές του Θεόκριτου (*Ειδ.* 14.57-68) πολλοί αναζήτησαν την τύχη τους στα νέα μακεδονικά βασίλεια που προέκυψαν από τα συντρίμια της αυτοκρατορίας του Αλέξανδρου, φέροντας μαζί τους την κλασική παράδοση της αρχαιοελληνικής γραμματείας. Εκείνο βέβαια που χρειάστηκε να εξασφαλίσουν ήταν αρχικά η επιβίωσή τους σε ένα υπό διαμόρφωση κοινωνικό *status* με διευρυμένα όρια. Η ταυτότητα του κλασικού πολίτη δεν είχε νόημα στα ελληνιστικά βασίλεια και το μοναρχικό διοικητικό πρότυπο, ούτε εξασφάλιζε πολιτισμική στεγανότητα από τις τοπικές παραδόσεις ήθη και έθιμα.

Μέσα στο νέο -εντασιογόνο κοινωνικά και πολιτισμικά- περιβάλλον με διαφορετικά ρεύματα και αλληλεπιδράσεις ήταν φυσικό τα ελληνιστικά γραμματειακά είδη να στραφούν στην *έκφραση*, την συμβολική ή απλά διακοσμητική λογοτεχνική αφήγηση και τον καθορισμό του ρόλου του ατόμου.

Υπό τις πιέσεις της μοναρχικής πολιτικής καλλιεργήθηκαν νέοι ρόλοι στην φανταστική αφήγηση (ο πειρατής, ο μονομάχος, ο σκλάβος ή η σκλάβια θεραπευνίδα, ο απλός χωρικός ή ο ψαράς και ο κυνηγός), που απέχουν μακράν της μίμησης του κλασικού ηρωικού προτύπου και διερευνούν σε μεγαλύτερο βάθος την ιδιοσυγκρασία των απλών ή των επιφανών προσώπων. Ίδωμένα από αυτή την οπτική γωνία τα γραμματειακά είδη της ελληνιστικής περιόδου αποκτούν διαφορετική αξία, ακόμα και όταν κρίνονται αυστηρά βάσει των σύγχρονων αισθητικών αξιών.

Βιβλιογραφία

- Αχιλλέας Αλεξανδρέας Τάτιος, (1990), *Λευκίππη και Κλειτοφών*, Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν.
- Bastianini G. Gallazzi, C. (eds.), with Austin C., (2001), *Posidippo di Pella: Epigrammi (P.Mil.Vogl. VIII 309)*, Milan: Papii dell'Universita degli Studi di Milano.
- Βερτουδάκης Β., κ.ά. (2001), *Γράμματα Ι: Αρχαία Ελληνική και Βυζαντινή Φιλολογία, τόμ. Β΄, Ελληνιστική και Αυτοκρατορική Περίοδος*, Πάτρα: Ε.Α.Π.
- Hagg T., (2000), *Το αρχαίο μυθιστόρημα*, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
- Παγωνάρη-Αντωνίου, Φ., (επιμ.) (1997) *Καλλίμαχου Επιγράμματα*, Αθήνα: Καρδαμίτσας.
- Lesky A., (1981), *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, (μτφρ. Α. Τ. Τσοπανάκης), Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Long A.A., (1997), *Η Ελληνιστική Φιλοσοφία*, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
- Perella, N. (1969). *The Kiss Sacred and Profane: An Interpretative History of Kiss Symbolism and Related Religio-Erotic Themes*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Πλούταρχος, (1993), *Βίοι Παράλληλοι, Περικλής-Φάβιος Μάξιμος*, Αθήνα: Κάκτος.
- Sprivey N., *Αρχαιοελληνική Τέχνη*, (μτφρ. Γ.Τζήμας), Καστανιώτης, Αθήνα:1999

Σημειώσεις

[1] Για παράδειγμα, από τον πάπυρο του Ποσίδιππου έχουμε πλέον ενδείξεις ότι ο θεματολογικός διαχωρισμός των επιγραμμάτων σε επιτύμβια, αναθηματικά και ερωτικά ανάγεται στον 3ο Π.Κ.Ε αι. και είναι λειτουργικότερος ως προς τη σχέση τίτλου και επιγράμματος, αντίθετα από τις αυθαίρετες ενίοτε κατατάξεις των Βυζαντινών (G. Bastianini et al, 2001, σσ. 24-26).

[2] Την εποχή της πρώιμης ελληνιστικής φιλοσοφίας η ψυχολογική και ηθική έννοια της λέξης εγκράτεια δεν είναι πλέον γλωσσικό τέχνασμα για την έκφραση της αυτοκυριαρχίας, αλλά στάση ζωής και χαρακτηριστικό που επηρεάζει σημαντικά ως ιδανικό την ελληνιστική και τη ρωμαϊκή κοινωνία.

[3] Αναφέρεται από τον Βαλέριο Μάξιμο στο *VALERI MAXIMI FACTORVM ET DICTORVM MEMORABILIVM LIBER I 1.8.ext.16*.